

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June. 2018, PP 107-116

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2018ء، مسلسل شمارہ 5

☆ زیب النساء

جدید پنجابی غزل وچ مارکسزم

Abstract

Literature is called index of life but Ghazal was limited to present only love, romance, beauty and sorrows of partition. with the passage of time, every fact of life became evident in Ghazal. Punjabi Ghazal is also replete with Economic, social, psychological and Political themes. This research paper focuses on the famous theme of the world of Economics i.e Socialism, marxism or communism in modern Punjabi Ghazal. Capitalism, class distinction, exploitation of workers and call for revolution are the basic points of the theory of Karl Marx. All these points are discussed with references from modern punjabi Ghazal in this article. Capitalists are enjoying every blessing of the world, they have everything at hand but on the other side

☆ لیکچرار پنجابی، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی اسلام آباد

working class is deprived of basic necessities of life.

Their working is beneficial for the capitalists. This ugliness of economy is very touching for sensitive poets and they penetrate their feelings in Ghazal.

Hence, all these themes are explored in this paper from modern punjabi Ghazal.

روٹی روزی بندے دی بنیادی لوڑ وی اے تے حق وی۔ رب جہدا معنی ہی پالنہاراے۔ اوہ اپنے بندیاں نال ستر ماواں توں ودھ پیار کردا اے تے ہر ذی روح نوں دنیا وچ گھلن توں پہلاں اوہدی روزی دا بندوبست ماں دے ددھ دی صورت کردیندا اے پر انساناں نے ایس دنیا وچ آون توں بعد ہر شے دیاں ونڈیاں پالیاں۔ پیشے وی ونڈ لئے تے زمیناں وی، اناج وی ونڈ لیا تے محنتاں وی۔ ایس تقسیم اندر ستم ظریفی ایس طرح ہوئی کہ فطرت دا توازن وگڑ گیا۔ اسلام جیہڑا دین فطرت اے ایہدے معاشی نظام وچ زکوٰۃ، فطرانے تے صدقے دی صورت وچ زر دی گردش لازمی قرار دتی گئی اے۔ ظاہر اے کہ ایہدے مقصد ہر بندے واسطے روٹی دی یقینی فراہمی توں سوا کچھ نہیں۔ مغربی دنیا ول جہات ماریے تاں پتا لگدا اے کہ غربت تے استحصال صرف تیجی دنیا وچ نہیں سگوں او تھے وی موجود نیں۔ حساس دل ایہدا علاج دریافت کرن دا چارہ ہر دور وچ کردے رہے نیں۔ اخیر انہویں صدی وچ جرمنی وچ اجیہی شخصیت پیدا ہوئی جہنے ایہناں زہراں دا تریاق دریافت کر لیا۔ ایہہ ہستی جرمن فلاسفر، تاریخ دان، معیشت دان، ماہر عمرانیات، صحافی، ماہر سیاسیات و سماجیات کارل مارکس سی۔ جہنے معاشیات دی دنیا وچ اپنے نظریاں نال انقلاب برپا کر دتا۔ اوہدیاں تھیوریاں دا مطالعہ کریئے تاں ایہہ شاکڈھیاجا سکدا اے کہ کارل مارکس دے نظریات نال دین اسلام دے حکم کسے حد تک مشابہت رکھدے نیں۔ پنجابی زبان جیہڑی کہ جی پئی ای صوفیائے اکرام دے ڈیریاں اتے اے، اوہناں کول ایہہ نظریے تھان تھان لشکارے مار دے دسدے نیں۔ پنجابی شاعری دے بابا آدم توں لے کے اجو کے دور دے شاعراں تک کیاں دے استحصال دی نندیا تے دولت دی غیر منصفانہ تقسیم نوں شاعری راہیں بیان کیتا گیا اے۔ ایہ ای کارل مارکس دے نظریے نیں جہناں نوں مارکسزم دا ناں دتا گیا اے تے ایہناں اکھراں وچ بیان کیتا جاندا اے۔

"The Political and Economic Philosophy of Karl Marx and Freidrick Engels in which the concept of class struggle plays a central role in understaning societys allegedly inevitable development from bourgeois oppression under capitalism to a socialist and ultimately classless society".(1)

سرمایہ دار طبقہ (جس نوں کارل مارکس نے بورژوا داناں دتا اے) دولت دے زور تے مزدوراں (پرولتاریہ) دا استحصال کردا اے۔ کارل مارکس نے ایہو چپے معاشرے دا تصور پیش کیا اے جتھے طبقاتی امتیاز نہ ہوئے تے زرگروں وچ رہوے۔ کیوں جے سرمایہ دارانہ نظام غیر انسانی اے۔ ایہہ انسانی حیاتی دے سکون تے امن تباہ و برباد کردیندا اے جہدا نتیجہ غربت، جنگ تے بدعنوانی دی صورت وچ نکلا اے۔ معاشیات دے ماہراں دے مطابق کارل مارکس دیاں تعلیمات دے پنج بنیادی تے اہم نقطے نیں۔

- i. Capitasim is anti human.
- ii. Capitasim is driven by profit not human need.
- iii. Exploitation divides society into classes.
- iv. Working class is revolutionary class.
- v. Working class is socialist class. (2)

پنجابی شاعری مڈھ توں ایہہ گلاں اپنے دامن وچ سمیٹے ہوئی اے۔ دنیا دی تاریخ دا مطالعہ کیتیاں جا پدا اے کہ طبقاتی امتیاز ہر دور وچ موجود رہیا اے۔ مال تے دولت دے زور تے کمزوراں تے مزدوراں دا استحصال دنیا دی ریت اے۔ اپنے آپ نوں مہذب اکھوان والیاں توں ملکاں وچ وی آقا تے غلام، نواب تے منشی، جاگیردار تے مزارعیاں دی ونڈ موجود اے۔ مالدار طبقہ کدی جاگیرداراں دی صورت تے کدی سرمایہ داراں دی شکل وچ غریباں دیاں کمزوریاں توں فائدہ چکدا رہیا اے۔ دولت جمع کرن دے خط وچ مبتلا سرمایہ دار ہر جائز تے ناجائز حربہ

ورندے نیں پراہیہ اہل حقیقت بھل جاندے نیں کہ دھن تے دولت ایس دنیا تے ای رہ جانا اے۔ بندے دا وجود خاک ہو جانا اے۔ انسانی فطرت ایہو جیہی اے کہ مال دی ہوس مکدی نہیں سگوں جس بندے نوں ایہدی چس لگ جائے، دن بدن ودھدی جاندی اے۔ جیویں سرمایہ دار سرمایہ جمع کردے رہندے نیں۔ پنجابی غزل وچ مڈھلے غزل گو تے پہلے صاحب دیوان شاعر مولابخش کشتہ ایس ہوس زرنوں بیان کردیاں آہندے نیں:

کر رہیوں بالن اکٹھا تن بدن دے واسطے

مر رہیا ایں رات دن جو کوڑے دھن دے واسطے (3)

کارل مارکس دے نیڑے سرمائے دی غیر مساوی ونڈ نے غربت تے افلاس دے نال نال بے حسی، بے یقینی تے منافقت ورگے تختے دی ایس دھرتی دے نمایاں نوں بخشے نیں۔ اوہ بورژوا طبقے دے بارے لکھدا اے کہ:

”اس نے مقدس مذہبی ولولے بہادرانہ الوالعزمیوں اور پیٹی بورژوا جذبات

پرستی کے تمام کیف کو حرص اور خود غرضی کے سرد پانی میں ڈبو دیا۔“ (4)

ڈاکٹر رشید انور نے سماج دی بے حسی، خود غرضی تے منافقت نوں سرمایہ داراں دی دین سمجھیا اے۔ سماج وچ سرمائے دی انھی ونڈ تھوں بہت سارے انساناں دی حیاتی روگی ہو چکی اے۔ اوہ پیار محبت نوں بہت اہمیت دیندے نیں پر ستم ظریفی اے کہ دولت دی اُچی کندھ لوکائی نوں پیار تیکر اپڑن نہیں دیندی جہدے پاروں اوہناں دا انداز تکھا ہو گیا۔ اوہناں دے نیڑے دولت منداں مال تجارت وانگ پیار محبت ورگے انمول جذبے وکا و مال بنا چھڈے نیں۔ ایس حقیقت نوں ڈاکٹر رشید انور ہوراں ایس طرح بیان کیتا اے۔

سرمائے دیاں ایدھر ڈیناں مکر دے اودھر بھوت

لہو سکیا تے تھر تھر کنبے پیار وچ کار خلوص (5)

کارل مارکس کمیونسٹ مینی فیسٹو وچ ایہہ گل انج لکھدا اے کہ:

”بورژوا طبقے نے ہر اس پیشے کی عظمت بھی چھین لی ہے جسکی اب تک عزت

ہوتی آرہی تھی اور جس کی دھاک بیٹھی ہوئی تھی۔“ (6)

منافقت، جھوٹھ تے فریب سرمایہ دارانہ نظام دی دین اے۔ سرمایہ دار بھائیوں وڈا تاجر ہووے، کاروباری ہووے یا فیر شاعر تے ادیب، منافقت اوہدے انگ انگ وچ رچی ہوندی اے۔ سرمایہ دار اپنے زردی طاقت

نوں ورتدیاں اپنا فن و سچد اے پر پنجابی غزل گو شاعراں جرات دا مظاہرہ کردیاں ہونیاں اوہناں نوں بے نقاب کیتا اے۔ دولت وچ انتاں دی طاقت ہوندى اے۔ کارل مارکس نے سرمائے نوں بہت ساریاں برائیاں دی جڑ قرار دتا اے۔ سرمایہ دار زر دے زور تے اپنی ہر گل منوالیند اے پر جس دے پلے دولت نہیں ہوندى، اوہدیاں ساریاں سدھراں ملیا میٹ ہو جاندىاں نیں۔ سلیم کاشر سماج دے ایس پہلوے تے نوحہ کنناں نیں:

جس دے پلے زر نہیں کاشراوہدیاں ساریاں سدھراں سکاں

ایہہ ویلے دی چلدی چکی موٹھاں وانگوں دل جاندی اے (7)

کارل مارکس نے پرولتاری یا مزدوراں نوں معیشت دی ریڑھ دی ہڈی قرار دتا اے۔ مزدور محنت کردا اے تے ایہدا پھل سرمایہ دار وصول کردا اے۔ مزدور وچارا اپنی محنت دی قوت سرمایہ دار دے ہتھ وچن تے مجبور اے۔ رؤف شیخ سرمایہ دارانہ رویے نوں شعر دے روپ وچ انج بیان کردے نیں:

زور آوراں نے ہر بوہے تے اپنا ناں لکھ لتا اے

اوہ سڑکاں تے رلدا پھر دا اے جس نے شہر و سایا اے (8)

مزدوراں دی محنت دا اوہناں دی اپنی ذات نوں کوئی فائدہ نہیں ہوندا۔ ایہدا فائدہ سرمایہ دار چکدا اے۔ مزدوراں دا معیار زندگی پست ای رہندا اے تے سرمایہ داراں دا سرمایہ مزدوراں دی محنت وچوں ودھدا رہندا اے۔ مزدوراں دی محنت اوہناں دی ذات تے خاندان تیکر نہیں اپڑدی پر امید دی کرن اوہناں نوں زندہ رہن تے مجبور کردی اے۔ ڈاکٹر پونس احقر اجو کے دور دے نمائندہ غزل گو شاعر نیں سرمایہ دارانہ نظام دے خلاف تے استحصال زدہ طبقے نوں اپنیاں غزلاں وچ انقلاب ول پریردے نیں۔ اوہ مزدوراں نوں احساس دواندے نیں کہ تہاڈے نال کیہڑا دھرو ہو رہیا اے:

ساڈے موڈھیاں اتوں اوہناں لہن نہیں دتی بھوری

ککھوں لکھ بنا گئی جینناں نوں ساڈی مزدوری (9)

بورژوا طبقہ پرولتاریہ کولوں ڈھیر گھٹ مزدوری تے کم لیندا اے تے پرولتاریہ مڈھلیاں لوڑاں پوریاں کرن واسطے کم کرن تے مجبور نیں۔ ایہہ استحصال نہیں تے ہو رکیہ اے۔ استحصال توں طبقاتی وئڈ وجود وچ آؤندی اے۔ سماج

امیر، غریب وچ تقسیم ہو جاندا اے۔ ایہدے بارے کارل مارکس انج رقم طراز اے:

”تمام سماجوں کی آج تک کی تاریخ طبقاتی جدوجہد کی تاریخ ہے۔ آزاد اور غلام، پتریشین اور پلے بین جاگیردار آقا اور زرعی غلام، گلد ماسٹر اور کاریگر غرضیکہ جابر اور مجبور تسلسل کے ساتھ ایک دوسرے کے خلاف صف آراء ہیں۔ کبھی کھلے بندوں اور کبھی پس پردہ ایک دوسرے سے برسر پیکار رہے اور ہر بار لڑائی کا یہ انجام ہوا کہ یا تو نئے سرے سے سماج کی انقلابی تعمیر ہوئی یا پھر لڑنے والے طبقے ایک ساتھ ہی تباہ ہو گئے۔“ (10)

ایہہ طبقے آج وی ہر سماج وچ موجود نیں۔ پنجابی غزل وچ ایہہ طبقاتی امتیاز تے ایہدے خلاف مزاحمتی رویے دا اظہار کدی کھلم کھلاتے کدی ایمائیت دے پردے وچ لکا کے پیش کیتا گیا اے۔ جدید پنجابی غزل دا امام اکھوان والے پیر فضل گجراتی دی غزل اتے فارسی اثرات ودھیرے نیں پر طبقاتی امتیاز نوں عشق محبت دے روایتی موضوع راہیں بیان کر دیاں ہوئے آہندے نیں:

گل میری نسبت کیتی اے اک نویں لباساں والے نے
ایہ لیراں لتھا کدھرے دا کیہ چھمڑ وانگوں لیر گیا (11)

روپے پیسے والے اپنی دولت دے زور تے کائنات دی ہر شے خرید لیندے نیں۔ ویلے نوں اپنا تابع کر لیندے نیں تے غریب یا پرولتاری حیاتی دیاں بنیادی لوڑاں پوریاں کرن واسطے کئی طرح دے پاڑ ویلدے نیں پر فیر وی خالی ہتھ ملدے رہ جاندے نیں۔ پنجابی غزل نوں دھرتی نال ہم آہنگ کرن والے علامہ یعقوب انور وی عدم مساوات دا تذکرہ اپنی غزل وچ کردے نیں:

اُچیاں نیویاں بندیاں دی پرہیا وچ رولے پین
چدھرے دیاں جوگاں ڈکدا انور جیہا فقیر (12)

پنجابی غزل وچ سب توں بہتے اوزان ورتن والے اکرام مجید ہوراں دی غزل فکری پکھوں دی بہت اعلیٰ اے۔ اوہناں دی شاعری آفاقی سچائیاں توں لے کے اجو کے سسے دی سماجی، سیاسی تے معاشی صورتحال دی آئینہ دار

اے۔ اوہ دھرتی تے کھلے دکھاں دا منظر نامہ وی پیش کردے نیں تے اوہناں دکھاں دا علاج وی دسدے نیں۔
اکرام مجید ہوریں مساوات دادرس دیندیاں ہونیاں دھن، دولت دی غیر مساوی تقسیم تے جھردے نیں تے ایہہ دکھ غزل
وچ انج ظاہر کردے نیں:

کنیاں نوں مختار بنایا شہراں دا
کنیاں نوں بس قبریں ورگے گھر دتے (13)

رؤف شیخ ہما تڑ طبقے دی نمائندگی کردیاں آہندے نیں کہ ہما تڑ طبقہ اوہناں دے نیڑے بے قصور ہوندیاں
ہونیاں وی قصور وار ٹھہرایا جاندا اے۔ ایہہ ادوش اوہ غربی تے کمزوری نوں دیندے نیں۔
ایس کمزوری توں کارخانہ دار تے سرمایہ دار فائدہ چکدے نیں تے مزدوراں دا استحصال کردے نیں۔ ڈھڈ
دے دوزخ نوں بھرن واسطے ہما تڑ گھٹ مزدوری تے ودھ کم کرن لئی تیار ہو جاندا اے، ایس نوں ای استحصال آکھیا جاندا
اے:

غیراں دے ہتھیں وچ ایڈے ستے مل نہ وکدے

جے نہ بھکھاں بھنگڑے پاندیاں جے نہ فاتے ہوندے (14)

دنیا دے ہر خطے وچ ماڑا تے غریب مزدور استحصالی طبقے ہتھوں ظلم تے نا انصافی دا شکار اے، ملوک جذبیہاں
دا شاعر علی محمد ملوک ایہہ نقشہ انج اُلکدا اے:

مخلیں خوشیاں مانن والیا

ڈھا نہ ساڈے کچے کلے (15)

ایہ ظلم تے نا انصافیاں شاعراں ورگے حدوں ودھ حساس بندیاں نوں دکھی کردیندیاں نیں تے فیروہ چیک
اٹھدے نیں۔ استحصال زدہ طبقے اُتے ظلم ودھدا اے تے انقلاب دی راہ سجائی دیندی اے۔ ہولے ہولے بغاوت دا بیج
من اندر پھیلدا اے تے اخیر تناور درخت بن جاندا اے۔ درختاں دا جھرمٹ رل کے ہر ہنیری تے طوفان دا مقابلہ کرن دا
حوصلہ رکھدا اے۔ کارل مارکس آکھدا اے کہ مزدور رل کے ایہو جیہا طوفان برپا کردین گے کہ بورژوا جماعت گوڈے
نیکن تے مجبور ہو جائے گی۔ روس وچ کمیونزم انقلاب ایس سلسلے دی کڑی اے۔ بقول کارل مارکس:

”اپنے خیالات اور مقاصد کو چھپانا کمیونسٹ اپنی شان کے خلاف سمجھتے ہیں۔ وہ برملا اعلان کرتے ہیں کہ ان کا اصلی مقصد اسی وقت پورا ہو سکتا ہے جبکہ موجودہ سماجی نام کا نظام بزور طاقت الٹ دیا جائے۔ حکمران طبقے کمیونسٹ انقلاب کے خوف سے کانپ رہے ہوں تو کانپیں۔ مزدوروں کو اپنی زنجیروں کے سوا کھونا ہی کیا ہے اور جیتنے کو ساری دنیا پڑی ہے دنیا کے مزدوروں ایک ہو۔“ (16)

پنجابی غزل وچ انقلاب تے بغاوت بارے شاعران دارویدیکھن جوگ ائے۔ سلیم کاشتر آہندے نیں:

کمزوراں دے حامی کار آں اکھ بچائیے کھنگراں کولوں
راہ دے سارے کچے روڑے پیراں تھلے دل دے جا پئے
رک جائیے تے وانگ پہاڑ دے راہ توں مول نہ پٹے کاشتر
ٹر پئے تے بن کے خوشبو وچ ہوا دے رلدے جائیے (17)

حیاتی دیاں اوکڑاں، تکلیفاں تے مصیبتاں دا مقابلہ ہمت تے بہادری نال کیتا جاسکدا اے تے ہمت ہاریاں گل نہیں بندی۔ تھوڑ دے حیاتی دیاں کوڑیاں تے کو جیاں حقیقتاں نوں ویکھ کے اکھیاں میٹ لیندے نیں پر ایہدے نال حقیقت تے نہیں بدلی جاسکدی۔ ہمت تے جرأت نال کم لیندیاں ہوئیاں امین خیال صاحب استحصالی طبقے نوں للکار دیندے نیں:

قدم قدم تے اساں اگانڈیاں جانا
کد تک اگ وچ جاؤ گے دبی پھل گلاباں والے (18)

اوہ بڑی دلیری نال سرمایہ دار نوں مخاطب کردے نیں تے آ لے دوالے جھاتی مارن دی دعوت دیندے نیں تاں جے سرمائے والیاں نوں حیاتی دیاں کو جھاں ول جانکاری ملے۔ اکرام مجید جہناں نوں ڈاکٹر اسلم رانا نے نویاں زمیناں دا مہربان اسمان آکھیا۔ اوہناں کول حیاتی دے دکھاں دی تصویر دکھائی دیندی اے پر اوہ ایہناں دکھاں دا دارووی دسدے نیں۔ اوہ سماج نوں امن تے آشتی دا گہوارا بنان دی تاگلہ ظاہر کردے نیں۔ اوہناں نوں ایس گل تے یقین اے کہ ہمت، جرأت تے آدم نال انقلاب برپا کیتا جاسکدا اے تے ایہہ انقلاب نویں چائن دی راہ کھولے گا جیہدے نال دھرتی

توں دکھاں دے ہنیرے مک جاوَن گے تے سکھ چین دی رشنائی ہو جائے گی۔ رستے دیاں اوکڑاں نوں بہادری نال عبور کرن دا درس دیندیاں تے عمل ول اُکساندیاں آکھدے نیں:

راہواں روکن والے پتھراں کولوں نہیں گھبرائی دا

وگدے پانی داغوں اپنا رستہ آپ بنائی دا (19)

رؤف شیخ ایس گل اتے پختہ یقین رکھدے نیں کہ مظلوم تے استحصال زدہ لوکائی متحد ہو کے جدوجہد کرے

تے اوہ دن دور نہیں کہ جدوں ہر پاسے خوشحالی ہووے گی پرکوشش تے عمل بنا ایہ انقلاب نہیں برپا کیتا جاسکدا:

اک دیواوی کھنڈ پوے تے شہرنوں اگ لگ جاندی اے

کیہ کیہ بھانڑ سوچ نے ڈر کے پلکاں پٹھ لکائے نیں (20)

ایس ساری بحث توں بعد آکھیا جاسکدا اے کہ پنجابی غزل فکری پکھوں دن بدن امیر ہوندی جا رہی اے۔

عمرانیات، ہووے یا سیاسیات، نفسیات، ہووے یا معاشیات تے بھانویں کائنات دا فلسفہ، حیاتی دے ہر پکھ بارے غزل وچ

خاطر خواہ مواد موجود اے۔ انج ای مارکزم، سوشلزم یا کمیونزم بارے وی پنجابی غزل وچ انتاں دے شعر موجود نیں۔

ضرورت ایس گل دی اے کہ بین المضامین پرکھ تے کھوج نوں فروغ دتا جائے تاں جے ادبی تے موضوعی حوالے دے نال

نال معاشیات، سیاسیات، عمرانیات تے نفسیات ورگے مضامین ادب وچ سائنسی تے معروضی انداز نال نتارا کیتا جاسکے۔

حوالے

1- www.urdu dictionary.com 4 April, 2018, 2 PM

2- <http://www.Scribd.com> 4 April, 2018, 2:30 PM

3- مولانا بخش کشتہ، دیوان کشتہ، ایڈیٹر، محمد افضل خاں، لاہور: بک شاپ، س ن، ص 88

4- کارل مارکس، فریڈرک، اینگلز، کمیونسٹ مینی فیسٹو، لاہور: بک ہوم، 2017، ص 32

5- رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، لاہور: آفتاب پبلی کیشنز، 1974، ص 63

6- کارل مارکس، فریڈرک، اینگلز، کمیونسٹ، مینی فیسٹو، لاہور: بک ہوم، 2017، ص 32

7- سلیم کاشر، سرگی داتارا، لاہور: آئینہ ادب، چوک مینار، 1978، ص 30

- 8 روف شیخ، بلد اشہر، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1971ء، ص 22
- 9 یونس احقر، ڈاکٹر، دکھاواری لگے، لاہور: پنجابی فاؤنڈیشن، 2009ء، ص 34
- 10 کارل مارکس، فریڈرک، اینگلز، کمیونسٹ مینی فیسٹو، لاہور: بک ہوم، 2017ء، ص 29، 30
- 11 پیر فضل گجراتی ڈونگھے پینڈے سودھن ہارڈاکٹر نیلہ رحمن، لاہور: مقصود پبلشرز، 2010ء، ص 232
- 12 علامہ یعقوب انور، چین دی کھاری، گوجرانوالہ: انور لاج، ص 24
- 13 اکرام مجید، تنے داروگ، فیصل آباد: انضال پرنٹنگ پریس، 1984ء، ص 31
- 14 روف شیخ، شکر دوپہر، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1992ء، ص 124
- 15 علی محمد ملوک، مورچلہ دیاں سوچاں بور یوالا: مجلس میاں محمد، نیو فیشن ہاؤس، 1984ء، ص 65
- 16 کارل مارکس، فریڈرک، اینگلز، کمیونسٹ مینی فیسٹو، لاہور: بک ہوم، 2017ء، ص 69
- 17 سلیم کاشمر، سرگی داتارا، لاہور: آئینہ ادب، چوک مینار، 1978ء، ص 108
- 18 امین خیال، سولائ سرسرداری، گوجرانوالہ: پنجابی ادبی مرکز، 1993ء، ص 29
- 19 اوہی، ص 132
- 20 روف شیخ، بلد اشہر، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1971ء، ص 19